

Г. О. Пашкевич, С. А. Горбаненко

КАТАЛОГ ПАЛЕОЕТНОБОТАНІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ПАМ'ЯТОК СЛОВ'ЯНСЬКИХ КУЛЬТУР ¹

Науковому загалу запропоновано детальну та повну інформацію про дослідження з палеоетноботаніки у галузі ранньослов'янської археології. Каталог пам'яток з дослідженими ПБС є інформативним виданням без інтерпретації матеріалу.

Ключові слова: археологічна культура, пам'ятка, палеоетноботаніка.

Останнім часом база даних з палеоетноботаніки щодо слов'янських археологічних культур була доповнена даними нових досліджень. Це зумовило необхідність видання оновленого та доповненого каталогу, основу якого було закладено у 1991 р. (Пашкевич 1991, 1991а). Крім того, матеріал доповнено короткими довідками щодо досліджуваних археологічних культур, картами з нанесеними на них пам'ятками з проаналізованими палеоетноботанічними матеріалами. Каталоги пам'яток побудовані в алфавітному порядку; номери пам'яток у переліку і таблицях збігаються.

Робота фактично представляє дослідження матеріалів фондів різних археологічних установ. Переважна більшість матеріалів зберігається у НФ ІА НАН України, також у фондах Інституту суспільних наук НАН України, Київського національного педагогічного університету ім. Драгоманова, Чернігівського історичного музею, Науково-дослідного центру РАС ІА НАН України, Острозького музею, Сумського краєзнавчого музею, археологічної лабораторії ХНПУ ім. Г.С. Сковороди, ЦОДПА Полтавської обл., Полтавського краєзнавчого музею тощо.

1. Автори висловлюють щире вдячність д. і. н. Р.В. Терпиловському та к. і. н. Н.С. Абашиній за консультації у ході створення інформаційного блоку щодо археологічних культур та пам'яток. Про загальні питання досліджень з ранньослов'янської археології див. (Етнокультурная... 1985; Археология... 1986; Славяне... 1990; Баран, Козак, Терпиловський 1991). Нами ж з опису археологічних культур використано лише дані, що мають пряме чи опосередковане відношення до землеробства. База даних з палеоетноботаніки існує на компакт-диску.

1. ПАМ'ЯТКИ КІНЦЯ I тис. до н. е. — ПОЧАТКУ I тис. н. е.

1.1. Зарубинецька культура і пізньозарубинецькі пам'ятки

Початком досліджень зарубинецької культури можна вважати незначні в цілому археологічні дослідження В.В. Хвойки у 1899 р. на могильнику поблизу с. Зарубинці (Хвойка 1901). Однак широкі дослідження пам'яток зарубинецької культури розпочалися в другій половині ХХ ст. і продовжуються дотепер ².

Хронологічні межі зарубинецької культури — рубіж III/II ст. до н. е. — II ст. н. е. Ареал поширення пам'яток зарубинецької культури охоплює значну територію Подніпров'я від р. Тясмин на півдні до р. Прип'ять і гирла р. Березини на півночі, а також Середнє Посейм'я і Прип'ятьське Полісся. У зв'язку зі значною територією поширення в різних природних умовах дослідниками виділено локальні варіанти зарубинецької культури і визначено хронологічні рамки існування пам'яток різних типів.

Для зарубинецької культури характерні два типи поселень — городища на краю високого правого берега Дніпра, на мисах чи останцях, і відкриті поселення в низинній місцевості, на підвищеннях у заплавах річок чи на низьких заплавлених терасах. Розміри поселень, за незначними винятками, невеликі.

Основною масою керамічного комплексу, що походить з житлових пам'яток, є груболіпна кераміка — горщики, корчаги, миски і т. ін. Як усаджувальну домішку в глиняному тісті використовували пісок і шамот із середньо- та крупнодробленим черепком, а також рослинні домішки. Останнє зробило можливим палеоетноботанічні

2. Детально про історіографію, матеріальну культуру, поховальний обряд і т. ін. див. (Третяков 1953; Поболь 1971; Максимов 1972; 1982; Пачкова 1974; 2006; Обломский, Терпиловский 1991; Обломский 2002) та ін.

Таблиця 1. Склад рослин з матеріалів пам'яток зарубинецької культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни							
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum molossicum</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Panicum italicum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Arctium tomentosum</i>	<i>Brassica campestris</i>	<i>Brassicaceae</i>	<i>Bromus</i> sp.	<i>Centaurea jacea</i>	<i>Echinochloa crusgalli</i>	<i>Setaria glauca</i> S. <i>viridis</i>
1	Бабина Гора	—	—	—	5	1	—	1	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Березівка 2	—	—	—	1, 1	—	—	—	1, 2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Великі Дмитровичі	—	2	—	—	—	—	—	5	—	—	—	2	—	—	1	—	—	1	—
4	Гора Московка	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Грині	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
6	Дівич-Гора	—	—	1	6	3	—	—	29	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	1
7	Завадівка	—	—	—	—	—	—	—	3	1	—	—	—	2	1	—	1	1	1	—
8	Зарубинці	—	1	—	2	—	—	—	3	1	—	—	—	1	—	—	1	1	1	—
9	Київ-Оболонь	14	—	3	17	16	6	8	87	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Лютіж	—	5	—	2	—	—	—	18	6	3	—	2	1	—	2	—	1	—	—
11	Пилипенкова Гора	3	—	1	2	1	1	3	62	—	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Пирогів	—	3, 2	—	1, 1	—	2	2	8, 23	1	2	—	1, 2	1	—	—	—	1	—	1
13	Сахнівка	—	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Синиця II	1	1	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
15	Суботів	—	—	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	—	1	1	—	—	—	1
16	Таценки	—	—	—	1	—	1	—	5	—	—	—	—	1	1	—	—	—	1	3
17	Харівка	—	1	—	2	—	1	—	5	2	1	—	—	—	—	—	—	—	2	3

Примітка: Курсив — визначення З.В. Янушевич. Крім того, виявлено 1 відбиток *Ficaria verna* (Зарубинці), 3 відбитки *Prunus spinosa* (Лютіж).

дослідження для матеріалів зарубинецької культури. Зазначимо, що для цієї культури вироби з глини є єдиними носіями такої інформації, оскільки обвуглені рештки злаків на зарубинецьких пам'ятках не знайдені.

Знаряддя праці зарубинецької культури нечисленні. Це вироби із заліза — невеликі серпи з гачковим типом кріплення до руків'я, вироби з каменю, у тім числі знаряддя переробки врожаю, презентовані фрагментами зернотерок (терочниками, розтиральниками, нижніми каменями). Відома досі єдина знахідка верхнього жорнового каменю.

Загальні хронологічні рамки пізньозарубинецьких пам'яток дослідники визначають у межах середини I—II ст. н. е. Наведені вище характеристики матеріальної культури носіїв зарубинецьких традицій на пізньозарубинецьких пам'ятках змін практично не зазнали.

Каталог пам'яток

з дослідженими ПБС (табл. 1) ¹

1. *Бабина Гора* (Черкаська обл.). Археологічні дослідження проводила у 1971—1975 рр. експедиція ІА

1. Тут і далі: номери в каталозі відповідають номерам в таблицях. ПБС — палеоетноботанічний спектр — визначення культурних рослин з матеріалів однієї пам'ятки для одного періоду (чи археологічного об'єкта).

АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимов (Максимов 1982). В одному з горщиків на дні виявлено спечену грудку органічного походження, імовірно проса (Максимов, Петровская, Терпиловский, Цыдровская 1973/19, с. 6, табл. 8, 4); матеріал на аналіз не надходив. Досліджено 357 фрагментів кераміки, 27 кг обмозки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 18).

2. *Березівка 2* (Сумська обл.). Археологічні дослідження проводила у 1990 р. експедиція під керівництвом А.М. Обломського, Р.В. Терпиловського. Матеріали пізньозарубинецького часу (Обломский 1992). Переглянуто 1184 фрагменти кераміки, зроблено промивку археологічних об'єктів. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

3. *Великі Дмитровичі* (Київська обл.). Археологічні дослідження городища проводив у 1950 р. Дмитрівський загін археологічної експедиції «Великий Київ» ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Махно (Махно 1959). Досліджено 6 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

4. *Гора Московка*, Канів (Черкаська обл.). Досліджено 1 фрагмент кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

5. *Грині* (Київська обл.). Археологічні дослідження проводила у 1963 р. археологічна експедиція ІА АН СРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна, В.О. Круца (опубліковано Є.В. Максимовим (Максимов 1969)). Досліджено 2 фрагменти кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

6. *Дівич-Гора*, Трипілля (Київська обл.). Пам'ятка відома з 1926 р. Археологічні дослідження проводила у 1962—1963 рр. експедиція ІА АН УРСР (Куза, Кубишев 1971). Зарубинецький могильник було дослід-

жено у 1975, 1977—1981 рр. експедицією Державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького та експедицією археологічного музею АН УРСР під керівництвом Л.О. Циндровської. Досліджено 1155 фрагментів кераміки, 12 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 19).

7. *Завадівка* (Черкаська обл.). Археологічні розвідки та розкопки проводив у 1958 р. загін археологічної експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова. Досліджено 3 фрагменти кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

8. *Зарубинці* (Черкаська обл.). Археологічні роботи проводила у 1959—1960 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова (Максимов 1964). Досліджено 6 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

9. *Київ-Оболонь* (Київська обл.). Розкопки поселення проводила у 1966—1974 рр. експедиція Київського державного історичного музею під керівництвом Г.М. Шовкопляс (Шовкопляс 1975). Досліджено 26968 фрагментів кераміки та 30 кг обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 19).

10. *Лютіж* (Київська обл.). Поселення досліджено у 1962—1964 рр. експедицією під керівництвом В.І. Бідзілі. Виявлено металургійний центр (Бідзіля, Пачкова 1969). Досліджено 25 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

11. *Пилпенкова Гора*, Канів (Черкаська обл.). Розкопки поселення розпочато у 1945 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Т.С. Пасек, продовжено у 1948 р. експедицією Київського державного університету під керівництвом В.А. Богусевича (Богусевич, Линка, 1959); надалі — у 1966—1977 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова (Максимов, Цыдровская 1975). Досліджено 1806 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 20).

12. *Пирогів* (Київська обл.). Значні археологічні дослідження Пирогівського могильника проводила у 1966—1968 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова (Кубышев, Максимов 1969; Максимов 1969; Кубышев 1976). Досліджено 215 цілих горщиків (Пашкевич 1991, с. 20) і 11 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

13. *Сахнівка* (Черкаська обл.). Поселення зарубинецької культури досліджувала 1949 р. археологічна експедиція під керівництвом В.І. Довженка (Довженко, Линка 1955). Досліджено 3 фрагменти кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

14. *Синиця II* (Черкаська обл.), пізньозарубинецьке поселення середини I ст. до н. е. — I ст. н. е. Досліджено наприкінці 1970-х — на початку 1980-х рр. історико-технічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.І. Бідзілі, проведено розкопки в 1988—1990 рр. під керівництвом С.В. Панькова. Досліджено 450 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Паньков, Манічев, Недопако 2003).

15. *Суботів* (Черкаська обл.). Оглянуто під час розвідки О.Ф. Покровської у 1955 р.; стаціонарні археологічні розкопки проводили у 1973 р. під керівництвом Р.О. Юри (Максимов 1972; Колекції... 2007, с. 204—206). Досліджено 2 фрагменти кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

16. *Таценки* (Київська обл.). Досліджено 1961, 1962, 1966 рр. загоном археологічної експедиції під керівництвом Д.Я. Телегіна, Є.В. Максимова, Є.О. Петровської (Колекції... 2007, с. 320). Досліджено 7 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

17. *Харівка* (Сумська обл.). Археологічні роботи проводив у 1950 р. слов'янський загін Сеймсько-Деснянської експедиції під керівництвом Д.Т. Березовця (Березовець 1955). Досліджено 5 фрагментів кераміки. Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова, Янушевич 1969).

1.2. Зубрицька і пшеворська культури в Україні

Свою назву пшеворська культура отримала від могильника в м. Пшеворськ (Південно-Східна Польща), дослідженого на початку XX ст. К. Гадачеком. Ареал поширення пшеворської культури — територія Північної і Південної Польщі між рр. Вісла та Одер. На території України пам'ятки знаходяться в басейнах Західного Бугу і Верхнього Дністра, що складає східну частину ареалу розповсюдження пшеворських пам'яток. Пам'ятки датовано рубежем III/II ст. до н. е. — V ст. н. е. На території України культура існувала набагато менший проміжок часу — з I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. ¹

Пшеворські поселення, досліджені в Україні, мають здебільшого незначні розміри: їхня площа не перевищує 0,5 га. Пам'ятки розташовані на низьких терасах чи мисах і складаються з 3—5 жител.

Керамічний комплекс пшеворської культури в Україні практично подібний до відповідних матеріалів з Польщі — складається з ліпних горщиків, мисок, кружок, сковорідок, ваз. Як усаджувальну домішку використовували дресву, шамот і рослинні домішки (зернівки злакових культур).

На території України зубрицька культура, що виникла у результаті змішування зарубинецьких і пшеворських традицій, замінює пшеворську. Зубрицька культура була виділена Д.Н. Козаком, і до середини 1980-х рр. її називали волинно-подільською групою пшеворської культури. На Волині зубрицька культура існувала до кінця II ст. Пам'ятки на Верхньому Дністрі проіснували дещо довше — до початку III ст. ²

Площа поселень досягає 1,5—2 га. Селища були розташовані гніздами, що склалися з трьох — восьми поселень, відстань між якими становила від 1 до 5 км. Поселення, досліджені великими площами (Підберізі, Сокольники, Боратин, Линів), мали 4—6 жител.

Керамічний комплекс культури представлено переважно ліпною керамікою, в тісті якої міститься жорства, шамот та органічні домішки.

Набір знарядь праці представлено жорнами, зернотерками, а також поки що одиничним екземпляром вузьколопатевого наральника.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 2)

1. *Гірка Полонка* (Волинська обл.). Розкопки поселення проводила експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака (Козак 1985). Досліджено 1370 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 27).

2. *Давидів* (Львівська обл.). Розкопки поселення проводила експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака (Козак, 1988). Досліджено 155 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 27).

3. *Линів* (Волинська обл.). Пам'ятки досліджувала у 1988—1989 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом

1. Детально про історію досліджень і матеріальну культуру див. (Козак 1984, 1991, 2008).

2. Про історію досліджень, виділення зубрицької культури див. (Козак 1991, 2008).

Таблиця 2. Склад рослин з матеріалів пам'яток зубрицької культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни	
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Bromus</i> sp.	<i>Lolium temulentum</i>
1	Гірка Полонка	5	—	—	2	4	2	—	—	—	—	—	—	—
2	Давидів	—	—	1	2	—	1	—	9	—	—	—	—	—
3	Линів	—	—	—	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—
4	Пасіки-Зубрицькі	5	—	3	2	1	3	—	61	—	4	3	1	1
5	Підберізі	2	3	—	5	—	—	—	31	2	—	—	—	—
6	Підбіри	—	—	—	—	3	1	—	2	—	1	2	—	—
7	Сокільники	9	1	3	2	2	3	—	9	3	2	2	4	—
8	Чишки	2	—	—	1	—	1	—	6	—	—	—	—	—

твом Д.Н. Козака. Поблизу с. Линів знаходиться два поселення зубрицької культури в урочищах Щербата Долина та Друга Ріка. (Козак 2008, с. 366—401). Досліджено 1600 фрагментів кераміки та 20 грузил. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

4. *Пасіки-Зубрицькі* (Львівська обл.). Поселення досліджувала у 1976 р. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака (Козак 1982; Козак, 2008, с. 241—256). Досліджено 1267 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 28).

5. *Підберізі* (Львівська обл.). Багатошарова пам'ятка. Містить матеріали бронзового, ранньозалізного, ранньослов'янського, давньоруського часів. У 1977 р. поселення досліджувала експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака (Козак 1977; 1986). Досліджено 1678 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 29).

6. *Підбіри* (Львівська обл.). Багатошарове поселення досліджувала у 1977 р. експедиція під керівництвом Д.Н. Козака (Козак 2008, с. 285, 286). Досліджено 498 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 48).

7. *Сокільники* (Львівська обл.). Поселення відкрито у 1975 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака. Основні археологічні дослідження проводили у 1976 р. (Козак 1984). Досліджено 1047 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 29).

8. *Чишки* (Львівська обл.). Поселення відкрито у 1974 р. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака. Основні археологічні дослідження проводили у 1975 р. (Козак 1984). Досліджено 230 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 29).

1.3. Поенешті-лукашівська культура

Ареал культури займає Карпато-Дністровський регіон у межиріччі Дністра, Прута та Сірета (частину території Румунії, Молдови та України (переважно Чернівецьку обл.)). Назву отримала від могильника Поенешті в Румунії (наприкінці 1930-х рр.) та від пам'ятки поблизу с. Лукашівка (Молдова). Аналогічні поселення протягом 1960—1970-х рр. досліджені в Українському Подністров'ї¹.

1. Детальніше про пам'ятки поенешті-лукашівської культури на території України див. (Пачкова, Романовская 1983).

Поселення поділяють на мисові та низинні. Деякі з мисових поселень були великими городищами з досить складною системою укріплень (Рудь). Однак більшість являла собою селища площею до 2 га з незначним культурним шаром.

Керамічний комплекс складається з ліпного кухонного посуду з шорсткою поверхнею, ліпного лощеного столового посуду, а також невеликої кількості імпортованої античної та кельтської кераміки. У тісті кераміки місцевого виробництва наявні різні домішки неорганічного та рослинного походження.

Хронологію пам'яток поенешті-лукашівської культури визначено межею III/II ст. до н. е. — другою половиною — кінцем I ст. н. е.

Серед речових знахідок наявні сільськогосподарчі залізні знаряддя з поселення Круглик: наральник і 7 невеликих серпів, а також вироби з каменю.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 3)

1. *Горошева* (Тернопільська обл.). Поселення багатошарове; виявлено у 1969 р. Розкопки проводила експедиція ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана,

Таблиця 3. Склад рослин з матеріалів пам'яток поенешті-лукашівської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни		
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Lolium</i> sp.	<i>Poa</i> sp.	<i>Rumex</i> sp.		
1	Горошева	8	4	2	1	6	1	10	1	3	1	1	1		
2	Круглик	*	*	*	*	—	—	*	—	*	—	—	—		

Примітка. Курсив — визначення З.В. Янушевич. Зірочка — матеріал не підраховано. Крім того, виявлено 1 насінину *Viburnum opulus* (Горошева).

Таблиця 4. Склад рослин з матеріалів пам'яток липицької культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини										
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum aestivum s.l.</i>	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare var. coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena sp.</i>	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Panicum italicum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Lens culinaris</i>
1	Болотня	—	1	1	—	3	2	4	—	—	—	—
2	Двірники	—	—	—	2	—	—	6	—	1	—	—
3	Оселівка	2	1	2	4	3	4	28	—	—	4	1
4	Ремезівці	—	1	1	1	2	6	12	4	—	—	—

С.П. Пачкової у 1970—1972, 1978—1979 рр. (Баран, Пачкова 1975; Пачкова 1983). Досліджено керамічний комплекс з пам'ятки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а, с. 28).

2. *Круглик* (Хмельницька обл.). Розкопки поселення проводили у 1973 р. під керівництвом С.П. Пачкової (Пачкова 1977). Аналіз — З.В. Янушевич (Пачкова 1976, с. 47).

1.4. Липицька культура

Липицька культура в Україні локалізується у Верхньому Подністров'ї та Попрутті. Пам'ятки розташовані в Івано-Франківській і Чернівецькій областях; частково — у Львівській обл. Першу пам'ятку досліджено у 1889—1890 рр. І. Коперницьким. В окрему культуру пам'ятки цього типу були виділені у 1932 р. М.Ю. Смішком (Smiszko 1932) ¹.

Поселення липицької культури знаходилися на берегах невеликих річок — приток Дністра — і ручаїв. Це поселення відкритого типу, здебільшого незначних розмірів, винятком є поселення у Верхній Липиці, завдовжки близько 500 м.

Датовано пам'ятки липицької культури I—II ст.

На поселеннях в керамічному матеріалі переважає ліпна кераміка (близько 85—90 %), яку поділяють на груболипну кухонну (тюльпано-подібні горщики) і столову (миски, горщики, чаші на високій ніжці). Як усаджувальну домішку до глини додавали органічні й мінеральні добавки (солому, листя, зернівки; пісок, жорстину, шамот).

Із знарядь праці відомі кам'яні зернотерки та жорна.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 4)

1. *Болотня* (Львівська обл.). Могильник поблизу с. Болотня відкрито випадково у 1953 р. під час спорудження господарчих будівель. У 1965 р. розкопки пам'ятки проведені експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.М. Цигилика (Свешников 1957; Цигилик 1975). Досліджено 682 фрагменти кераміки і 12 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 26).

1. Див. також (Цигилик 1975).

2. *Двірники* (Львівська обл.). Поселення досліджено експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.М. Цигилика (Цигилик 1975). Досліджено 555 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 26).

3. *Оселівка* (Чернівецька обл.). Розкопки поселення проводили у 1971—1977 рр. Хотинська археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.М. Цигилика (Цигилик 1975). Досліджено 3824 фрагменти кераміки та 9 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 26, 27).

4. *Ремезівці* (Львівська обл.). Поселення відкрито у 1965 р. В.П. Савичем. Основні роботи проводила у 1966—1968 рр. Липицька археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана і В.М. Цигилика (Цигилик 1975). Досліджено 1549 фрагментів кераміки і 2 грузила. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 27).

2. ПАМ'ЯТКИ ДРУГОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

2.1. Київська культура

Пам'ятки київської культури зараз відомі в Подесенні, Посейм'ї, верхів'ях Сули, Псла, Ворскли і Сіверського Дінця, а також на Правобережжі Дніпра ².

Перші пам'ятки київської культури відкриті та досліджені В.М. Даниленком в околицях м. Київ наприкінці 1940-х — на початку 1950-х рр. Датовано рубежем III—V ст. За півстоті років на територіях України, Білорусі та Росії зафіксовано близько 300 поселень і могильників київської культури.

Київська культура займає територію, що майже повністю збігається з пізньозарубинецьким ареалом. Виділено її чотири локальні варіанти: середньо- та верхньодніпровський, деснянський і східнолівобережний.

Поселення невеликі, переважно розміщені на краю першої чи другої надзаплавної тераси, іноді — на підвищеннях у заплавах річок. У Середньому Подніпров'ї поселення відкриті також на схилах балок корінного берега з ручаями.

Керамічний комплекс київської культури повністю представлено ліпними виробами. Винятком є імпорти. У тісті переважає домішка шамоту, жорстиви. Є відбитки зернівок культурних рослин.

До землеробських знарядь праці належать серпи (з гачковим типом кріплення до руків'я), відомі фрагменти наральників. Знаряддя переробки врожаю представлені фрагментами зернотерок (імовірно, місцевого походження) і жорен, що їх дослідники зараховують до черняхівських імпортованих.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 5)

1. *Виблі* (Чернігівська обл.). Археологічні дослідження поселення проводила у 1975 р. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова, Р.В. Терпиловського.

2. Детально про історію досліджень, матеріальну культуру та інше див. (Терпиловский 1984, 2004; Терпиловский, Абашина 1991; Обломский, Терпиловский 1991).

Таблиця 5. Склад рослин з матеріалів пам'яток київської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини												Бур'яни	
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum monopsitum</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaecum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Chenopodium album</i>	<i>Sambucus nigra</i>
1	Виблі	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Вишеньки	2	—	—	—	2	1	—	—	33	—	—	—	—	—
3	Глеваха	7, 43	2	—	2, 7	2, 24	3, 3	3, 5	2, 3	35, 199	1	—	—	11	2
4	Григорівка	—	—	—	6	38	—	3	15	3	—	—	—	—	—
5	Дмитрівка III	6	1	—	—	30	—	4	—	20	—	—	—	—	—
6	Киселівка	—	—	—	—	3	—	2	—	12	1	—	1	—	—
7	Козаровичі	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
8	Нові Безрадічі	3	—	—	1	3	—	—	—	1	—	—	—	—	—
9	Обухів II	—	—	—	—	1	—	2	1	31	—	—	1	—	—
10	Обухів III	1	—	—	—	1	—	5	2	11	—	—	—	—	—
11	Обухів VII	—	—	—	1	1	—	1	3	4	—	—	—	—	—
12	Олександрівка-I	5	—	—	2	10	—	8	1	9	—	—	—	—	—
13	Роїще	1	—	—	—	—	—	18	—	13	—	—	—	—	—
14	Сушки	—	—	—	2	6	—	2	—	31	—	—	—	—	—
15	Улянівка	—	—	2	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
16	Хлепча	—	—	—	3	1	—	2	1	8	—	—	—	—	—

Примітка: Напівжирним виділено знахідки обвугленого матеріалу. Крім того, виявлено 1 кісточку *Cornus mas* (Вишеньки).

кого (Терпиловский 1977; Максимов, Терпиловський 1978). Досліджено 8 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 21).

2. *Вишеньки* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено у 1980—1982 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С.П. Пачкової (Пачкова, Терпиловський 1988). Досліджено 699 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 21).

3. *Глеваха* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено у 1982 і 1984 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Р.В. Терпиловського (Терпиловський 1988). Досліджено 3953 фрагменти кераміки і 7 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 22).

4. *Григорівка* (Київська обл.). Поселення досліджено у 1986—1988 рр. Дніпровською давньоруською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.О. Петрашенка. В процесі розкопок виявлено шари починаючи від рубежу ер до XIII—XIV ст. До часу київської культури за матеріалом віднесено яму № 29 (Петрашенко 1987). Флотацією виокремлено органічну масу об'ємом 150 см³. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 22).

5. *Дмитрівка III* (Полтавська обл.). Поселення досліджено у 2003—2004, 2007—2008 рр. Розташоване на старій р. Псел, неподалік від впадіння її в Дніпро. Знаходиться на мису, утвореному вищезгаданою старицею у широкій Дніпро-Псельській заплаві. За час археологічних робіт досліджено територію близько 600 м² (Башкатов 2008). Керамічний комплекс поселення належить до пізнього етапу київської культури. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Башкатов, Горбаненко, у друці).

6. *Киселівка* (Чернігівська обл.). Розкопки поселення проведено експедицією ІА АН УРСР у 1975 р. під керівництвом Р.В. Терпиловського (Терпиловський 1977). Досліджено 30 фрагментів кераміки та 2 кг глиняної обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 23).

7. *Козаровичі* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено експедицією ІА АН УРСР у 1968—1974 рр. (Максимов, Орлов 1972). Досліджено 276 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 23).

8. *Нові Безрадічі* (Київська обл.). Розкопки поселення проводилися експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.М. Даниленка, а потім В.А. Круца (Даниленко 1976). Досліджено 226 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 23, 24).

9. *Обухів II* (Київська обл.). Розкопки поселення проводила протягом кількох років, починаючи з 1970 р., експедиція Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко 1979). Досліджено 1743 фрагменти кераміки та 18 кг глиняної обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Кравченко, Пашкевич 1985).

10. *Обухів III* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено експедицією Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького (Абашина, Гороховський 1975). Досліджено 2358 фрагментів кераміки та 18 кг глиняної обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Кравченко, Пашкевич 1985).

11. *Обухів VII* (Київська обл.). Поселення відкрито у 1976 р. розвідувальним загonom експедиції Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького. Основні археологічні дослідження проведено у 1978 і 1983 рр. (Абашина 1986). Досліджено 1755 фрагментів кераміки та 3 кг глиняної обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Кравченко, Пашкевич 1985).

12. *Олександрівка-I* (Чернігівська обл.). Поселення відкрито у 1982 р. Г.О. Кузнецовим. Масштабні археологічні розкопки проведено у 1993—1995 рр. археологічною експедицією Чернігівського історичного музею (О.В. Шекун); потім продовжено у 1996, 1997, 2000, 2001 рр. Виявлено матеріали київської, колочинської культур, сахнівсько-волинцевського типу (Терпиловський, Шекун 1996; 2004). Досліджено увесь керамічний матеріал, належність якого до київської культури не викликає сумнівів. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко 2005).

13. *Роїще* (Чернігівська обл.). Археологічні роботи проводила в центральній частині поселення у 1975—1978 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом С.В. Макси-

Т а б л и ц я 6. Склад рослин з матеріалів пам'яток черняхівської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини										Бур'яни																	
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum monostium</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Setaria italica</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Lens culinaris</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Antherium ramosum</i>	<i>Bromus</i> sp.	<i>Chenopodium album</i>	<i>Convolvulus arvensis</i>	<i>Crataegus</i> sp.	<i>Echinoboa crugalii</i>	<i>Galium verum</i>	<i>Galium aparine</i>	<i>Lathyrus</i> sp.	<i>Polygonum aviculare</i>	<i>Polygonum</i> sp.	<i>Setaria</i> sp.	<i>Sinapis arvensis</i>
1	Афанасіївка	234 *	8 *	7 *	—	449	—	—	—	—	15	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	36	—	—	—
2	Башмачка	—	—	—	—	3	—	—	—	7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Боромля II	1, 13	—	5	1, 15	2, 19	2	4, 13	2	1, 6	—	2	—	1	—	1	—	2	—	—	1	1	—	—	2	—	—	—	2
4	Бужорка	4, 1	—	—	—	95	1	20	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Велика Снітинка	2	—	—	3	—	—	3	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
6	Вишеньки I	2	—	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
7	Воробіївка	—	—	—	—	—	—	—	—	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
8	Вороновиця	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—
9	Главани I	2, 10	—	—	2	32, 92	1	31	3	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10	Глеваха	975	38	9	19	1687	20	1, 9	67	1, 2982	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
11	Дерев'яна	—	—	—	—	1	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
12	Кантемірівська Балка	—	—	—	—	—	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
13	Курники	2	—	—	—	20	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
14	Лепесівка	10	—	1, 3	4	3	46	7	5	21, 2	1	3	—	—	8	—	1	—	—	—	—	3	—	—	3	4	1	—	—
15	Нагірне II	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30 *	—	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4
16	Нагірне III	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Обухів I	2	—	—	2	6, 2	2	14, 3	6	38, 14	—	1, 3	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
18	Обухів Іа	—	—	—	—	2	—	2	—	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
19	Ріпа	—	—	—	—	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
20	Сокіл	15	5	3	—	—	8	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21	Станіслав	25	—	—	—	—	295	2	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
22	Тарасівка	1	—	—	—	1	—	4	—	26	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
23	Теремці	—	—	—	3	1	1	5	—	25	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
24	Хлопків	17	1	—	1, 2	7, 19	2, 1	6, 6	1	100, 106	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
25	Холмське I	—	—	—	—	40	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
26	Холмське III	2	—	—	—	—	1	2	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Примітка: Напівжирним виділено знахідки обуглених зернівок. Курсив — визначення З.В. Янушевич. Зірочка — матеріал, який не вдалося підрахувати. Крім того, виявлено насіння *Vitis silvestris*, 36 горішків *Lithospermum arvense*, кісточка *Crataegus monogyna* (Нагірне II).

мова (Терпиловский 1977; Максимов, Терпиловский 1978). Досліджено 26 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Терпиловский 1981).

14. Сушки (Толока) (Черкаська обл.). Поселення поблизу с. Сушки неподалік від м. Канів на лівому березі р. Дніпро досліджено експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.М. Приходнюка у 1980 і 1985 рр. (Приходнюк, Вацуленко 1987). Досліджено 1166 фрагментів кераміки і 1 цілий горщик. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 25).

15. Улянівка (Чернігівська обл.). Розкопки поселення проведено у 1974, 1975 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом С.В. Максимова (Максимов, Терпиловский 1978). Досліджено 12 фрагментів кераміки та 4 кг глиняної обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Терпиловский 1981).

16. Хлепча (Київська обл.). Розкопки поселення проводила експедиція Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко, Абашина, Гороховський 1975). Досліджено 488 фрагментів кераміки та 5 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991, с. 25).

2.2. Черняхівська культура

Черняхівська культура охоплює значну територію, що включає велику частину сучасної України (за винятком ареалу розповсюдження пам'яток київської культури і степових територій Лівобережжя Дніпра), Молдову, східну частину Румунії, західні частини Курської і Білгородської областей Росії¹.

Перші археологічні дослідження черняхівської культури були проведені В.В. Хвойкою у 1899—1901 рр. на могильниках у селах Черняхів і Ромашки на Київщині (Хвойка 1901).

Хронологічні рамки черняхівської культури охоплюють період з середини III ст. до середини V ст.

1. Детально про черняхівську культуру, історію дослідження, матеріальну культуру та інше див. (Брайчевський 1964; Сьмонович 1964; Баран 1972, 1981; Винокур 1972, 2000; Магомедов 1987, 2001) та ін.

Поселення здебільшого розташовані на схилах невеликих річок. Розміри поселень, за незначним винятком, (200—300) × (100—180) м. Відомі також три городища: Башмачка в Надпоріжжі, Олександрівка на Інгульці і Городок у пониззі Південного Бугу.

Кераміка представлена двома видами (за способом виготовлення): гончарна (переважає) і ліпна. У тісті є усаджувальні домішки: пісок, жорства, шамот; трапляються порошини від зернівок.

Крім відбитків на кераміці, для палеоетноботанічних досліджень також становлять інтерес знахідки обгорілих зернівок¹.

Знаряддя праці представлені багатим інвентарем. Відомі наральники, чересла, мотички, серпи (з гачковим типом кріплення чи з черешком), коси-горбуші; знайдені жорна у великій кількості, зернотерки, відомі ступи.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 6)

1. *Афанасіївка* (Миколаївська обл.). Поселення досліджено у 1951—1952 рр. експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л.М. Славина (Славин 1954). В одному з жител виявлено близько 10 кг обвугленого зерна. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2. *Башмачка* (Дніпропетровська обл.). Городище досліджено у 1971—1980 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР спільно з Дніпропетровською обласною організацією Товариства охорони пам'яток (Смиленко, 1992). На аналіз надійшла обмазка з житла 17. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

3. *Боромля II* (Сумська обл.). Проведено археологічні розкопки поселення і могильника поблизу с. Боромля Тростянецького р-ну у 1987 та 1989—1990 рр. Сумським загonom Лівобережної ранньослов'янської експедиції ІА АН УРСР під керівництвом Г.М. Некрасової та Р.В. Терпиловського (Некрасова 1990). Досліджено 1822 фрагменти кераміки, 26 грузил та у 1990 р. — заповнення жител-напівземлянок 5—8; у 1991 р. ями № 9. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

4. *Бужорка* (Одеська обл.). Поселення було досліджено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова 1986). У житлі № 1 виявлено обвуглені зернівки. В обмазці жител знайдено велику кількість відбитків рослинного походження. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

5. *Велика Снітинка* (Київська обл.). Поселення досліджено експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Б.В. Магомедова (Магомедов 1989). Переглянуто фрагменти кераміки та обмазку жител, в якій знайдено велику кількість відбитків рослинного походження. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

6. *Вишеньки I* (Київська обл.). Розкопки Б.В. Магомедова у 1992 р. Проаналізовано 3 кг чорної маси із заповнення горна (розкоп I) з великою кількістю відбитків соломи та обмазку зі споруди 1. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

7. *Воробіївка* (Хмельницька обл.). Розкопки поселення проведено у 1975 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.К. Воляника (Воляник, Кухтенко, Карчина, Бондарчук 1976). У нижній частині печі виявлено спечену грудку обвуглених решток рослинного походження. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

1. Зазначимо, що обгорілі рештки злаків культурних рослин у I тис. н. е. вперше були знайдені саме на пам'ятках черняхівської культури. Під час подальшого вивчення вони були виявлені також на пам'ятках культури карпатських курганів.

8. *Вороновиця* (Чернівецька обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією під керівництвом В.М. Циглика (Циглик 1975). Досліджено 410 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

9. *Главани I* (Одеська обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова, Новицький, Паламарчук і др. 1979). Поблизу гончарної печі було виявлено обвуглене зерно, що досить сильно постраждало від вогню. Досліджено також 211 фрагментів кераміки та 40 кг обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

10. *Глеваха* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено у 1982, 1984—1985 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Р.В. Терпиловського (Терпиловський 1988). Досліджено 688 фрагментів кераміки з поселення; зроблено промивку ґрунту житла 4, споруди та господарчої ями 32. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

11. *Дерев'яна* (Київська обл.). Археологічні розкопки могильника проведено експедицією Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко, Абашина, Гороховський 1975). Досліджено 870 фрагментів кераміки та 19 цілих горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

12. *Кантемирівська Балка* (Одеська обл.). Розкопки поселення проведено Буджацькою археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова, Малюкевич, Морозовская, Россохатский, Фокеев 1981/62). Досліджено фрагменти лощеної кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

13. *Курники* (Вінницька обл.). Розкопки поселення проведено у 1984 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Б.В. Магомедова (Магомедов 1988). Досліджено фрагменти обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

14. *Лепесівка* (Хмельницька обл.). Розкопки багатопарового поселення з матеріалами черняхівської культури проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом М.О. Тиханової (Тиханова 1963). Досліджено обвуглений матеріал, фрагменти кераміки та обмазку. Аналіз — З.В. Янушевич (Янушевич 1973).

15. *Нагірне II* (Одеська обл.). Розкопки могильника проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова 1989/18). Досліджено фрагменти обмазки та вміст 30 горщиків — ґрунт з обвугленими шматочками амфор. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

16. *Нагірне III* (Одеська обл.). Черняхівське поселення досліджено Ізмайлівською археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова, Добровольський, Тоцев, Фокеев 1981/1). Обстежено кераміку. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

17. *Обухів I* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено у 1970—1980-х рр. експедицією Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко, 1979; Кравченко, Петраускас О., Шишкин, Петраускас А. 2007, с. 165—325). Досліджено 5744 фрагменти кераміки та глиняну обмазку, зроблено промивання проб ґрунту з об'єктів. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а; 2007).

18. *Обухів Ia* (Київська обл.). Розкопки могильника проведено у 1970—1980-х рр. експедицією Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко, Петраускас О., Шишкин, Петраускас А. 2007, с. 371—419). Досліджено 558 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 2007).

19. *Pina* (Одеська обл.). Розкопки черняхівського поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова 1986). Досліджено кераміку. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

20. *Сокил* (Хмельницька обл.). Розкопки поселення з матеріалами черняхівської культури проведено у 1974—

1977 р. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л.В. Вакуленко (Вакуленко, Приходнюк 1984). Досліджено мішок обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

21. *Станіслав* (Херсонська обл.) Розкопки городища проведено Станіславським загonom Нижньобузької античної експедиції Інституту історії матеріальної культури РАН під керівництвом Ю.В. Виноградова у 1982, 1988—1991 рр. У 1990 р. виявлено обвуглений палеоетноботанічний матеріал. На аналіз подано 19 см³ обвугленого матеріалу з ями з-під вогнища у земляниці. Склад обвугленої маси — соломини і зернівки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Виноградов 2002).

22. *Тарасівка* (Львівська обл.). Розкопки поселення проведено у 1978 р. Ранньослов'янською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.М. Цигилика (Цигилик 1978/120). Досліджено 770 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

23. *Теремці* (Хмельницька обл.). Розкопки поселення проведено у 1979—1980 рр. Слов'яно-Руською Дністровською новобудовною археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана (Баран 1980, 2008, 2008а). Досліджено 619 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

24. *Хлопків* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено у 1981—1984 рр. Середньодніпровською археологічною експедицією ІА АН УРСР (Баран 1984; Некрасова 1988). Досліджено 1556 фрагментів кераміки. Зроблено також промивку ґрунту з об'єктів пам'ятки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

25. *Холмське I* (Одеська обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова, Столярик 1985). Досліджено 15 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

26. *Холмське III* (Одеська обл.). Розкопки поселення проведено на початку 1980-х рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Гудкової (Гудкова, Столярик 1985). Досліджено 724 фрагменти кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2.3. Культура карпатських курганів

Культура карпатських курганів була поширена у передгірних районах Східних Карпат — вузькій смужці вздовж гір — між Карпатами і верхів'ями Дністра, Серета і Прута¹. В окрему культуру була виділена М.Ю. Смішко у 1960 р. (Смішко 1960). Хронологічні межі культури, за добре датованим матеріалом, — III — початок V ст. н. е.

Всі поселення неукріплені; розташовані на мисах чи пологих схилах. Площа поселень здебільшого не перевищує 2—3 га, але деякі з них простягаються вздовж гірських річок і ручаїв на відстань до 1 км. На найбільш досліджених поселеннях, Глибока і Гореча II, виявлено 16 і 13 жителів відповідно.

Керамічний комплекс представлено ліпними і гончарними виробами. На поселеннях переважають перші (близько 90 %). У тісті наявні домішки як органічного, так і мінерального походження. На пам'ятках зазначеної культури виявлені обгорілі залишки злаків культурних рослин.

Зі зрештою праці привертають увагу наральник, черешкові серпи. Також було знайдено жорна, характерні для черняхівської культури.

1. Детально про культуру карпатських курганів, історію досліджень див. (Смішко 1960; Вакуленко 1977, 1994).

Таблиця 7. Склад рослин з матеріалів пам'яток культури карпатських курганів

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини												Бур'яни		
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum monoccum</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena sativa</i>	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Setaria italica</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Lens culinaris</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Setaria</i> sp.
1	Виноградове	1	—	—	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—
2	Глибока	4	—	8	1	6	7	1	9	—	9	—	—	—	1	—
3	Іза	—	—	—	—	—	—	—	1	1	1	1	—	1	—	—
4	Пилипи-4	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

Примітка: Курсив — визначення З.В. Янушевич. Матеріал з Пилипів 4 представлено обвугленими зернівками у великій кількості. Детальніше див.: (Вакуленко 2004).

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 7)

1. *Виноградове* (Закарпатська обл.). Розкопки поселення проведено Ранньослов'янською археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом В.М. Цигилика (Цигилик 1962). Досліджено кераміку, що зберігається в фондах Інституту. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2. *Глибока* (Чернівецька обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л.В. Вакуленко (Вакуленко 1977, с. 102—107). Досліджено керамічний комплекс та обмазку. Аналіз — З.В. Янушевич (Вакуленко, Янушевич 1974).

3. *Іза* (Закарпатська обл.). Проведено розкопки курганного могильника археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР (Смішко 1960). Досліджено керамічний комплекс. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

4. *Пилипи-4* (Івано-Франківська обл.). Поселення відкрито Л.В. Вакуленко під час розвідувальних робіт, розкопки проведено у 1983—1988 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Л.В. Вакуленко (Вакуленко 1989; 2004). Виявлено 11 об'єктів (зерноховищ) із великою кількістю залишків рослин, обстежено керамічний комплекс. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2.4. Вельбарська культура

Вельбарська культура на території сучасної України була поширена на Західній Волині (до р. Горинь) і у верхів'ях Південного Бугу. В основному ж пам'ятки знаходяться у Північно-Східній Польщі. Назва походить від могильника поблизу с. Вельбарка, дослідженого наприкінці 1970-х рр. Хронологічні межі вельбарських пам'яток на території України — друга половина III — V ст.²

На території України поселення займають переважно берегові тераси річок; площа сягає 2—3 га.

Матеріали вельбарської культури представлені значним набором знарядь праці. Нещодавно на поселенні Йосипівка III виявлено наральник.

2. Детальніше див. (Козак 1991).

Таблиця 8. Склад рослин з матеріалів пам'яток велбарської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини		Бур'яни	
		Розкриті	Закриті	Розкриті	Закриті
1	Боратин I	—	—	—	—
2	Йосипівка III	7/115/ 363/485	—	—	—
		<i>Triticum dicosson</i>	—	—	—
		<i>Triticum mono-</i>	—	—	—
		<i>cosson</i>	—	—	—
		<i>Triticum spelta</i>	—	—	—
		<i>Triticum s.l.</i>	1	13/10/ 14/37	—
		<i>Hordeum vulgare</i>	1	64/750/ 1829/2643	—
		<i>Secale cereale</i>	—	9/27/ 8/44	—
		<i>Avena sp.</i>	—	50/243/ 610/903	—
		<i>Panicum mifacatum</i>	6	260/10/ 53/323	—
		<i>Pisum sativum</i>	—	4362// 2/4364	—
		<i>Vicia ervilia</i>	—	239// /239	—
		<i>Lens culinaris</i>	—	4139/6/ 14/4159	—
		<i>Camnabis sativa</i>	3	—	—
		<i>Agrostis githago</i>	—	—	—
		<i>Brassicaca</i>	—	6/17/ 19/42	—
		<i>Brontus arvensis</i>	—	5/7/ 10/22	—
		<i>Brontus secalinus</i>	—	2/11/ 9/22	—
		<i>Chenopodium album</i>	—	8/7/ 30/45	—
		<i>Convolvulus arvensis</i>	—	5/3/ 3/11	—
		<i>Echinochloa crus galli</i>	—	19/14/ 7/40	—
		<i>Galium aparine</i>	—	412/75/ 81/568	—
		<i>Rolygonum convolvulus</i>	—	4/5/ /9	—
		<i>Rumex acetosella</i>	—	10// 15/25	—
		<i>Setaria glauca</i>	—	11/2/ 6/19	—
		<i>Setaria viridis</i>	—	3/1/ 11/15	—

Примітка: Матеріал з Йосипівки III представлено обвугленими рештками; подано: об'єкт 153 / об'єкт 4а / ями (сукупно) / загальна кількість.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 8)

1. *Боратин I* (Волинська обл.). Розкопки поселення проведено у 1980—1981 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Н. Козака (Козак 1988а). Досліджено кераміку. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2. *Йосипівка III* (Львівська обл.). Розкопки поселення проводила Олеська археологічна експедиція Науково-дослідного центру РАС ІА НАН України у 2007 р. під керівництвом Т.Р. Миляна. Досліджено обвуглені рештки рослинного походження, відібрані в трьох місцях: об'єкт 153, р. 2 (розвал зерновика, 20 проб), об'єкт 4а, гл. 0,3 м (завал обмазки, 3 проби) та розкоп 1 (заповнення стовпових ям, 6 проб). Проби, кожна масою 10—20 і в деяких випадках 40 кг, являли собою ґрунт у суміші з вугликами, уламками кераміки та кісток. Методом флоатації (промивки) з ґрунту були виділені обвуглені зернівки та насіння. Об'єм отриманого осаду від 5 (проби із завалу обмазки) до 300 см³ (розвал зерновика). Для дослідження відбирали середню пробу об'ємом 10—20 см³. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Милян 2010).

3. ПАМ'ЯТКИ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

3.1. Празька культура

Празька культура займала значні території Східної Європи. Вона поширювалася від басейну Прип'яті на півночі до Дунаю на півдні і від Дніпра на сході до межириччя Ельби і Заале на заході¹.

Вперше пам'ятки були досліджені близько 100 років тому С.С. Гамченком поблизу с. Корчак на Житомирщині. Старожитності, подібні до досліджених, виділені І. Борковським під час вивчення матеріалів Празького музею. У зв'язку з цим культура має подвійну назву — празько-корчацька, або Прага — Корчак. Хронологічні межі культури — третя чверть I тис. н. е. (V—VII ст.).

Для культури типовими є неукріплені поселення незначних розмірів, до 0,5—1 га, розташовані по краях перших терас, на узвишсях у заплавах, іноді — на корінних берегах. У Подністров'ї зафіксовані великі поселення з нехарактерною великою кількістю житлових і господарчих споруд. Часто поселення були розташовані так званими гніздами («кущами») на відстані 0,5—3 км. Відомі й поодинокі празькі городища.

Комплекс виробів з глини представлений здебільшого ліпною керамікою — горщиками витягнутих пропорцій, сковорідками, поодинокими мисками. Як усаджувальну домішку використовували неорганічні часточки та органіку.

Знаряддя землеробської праці — наральники, коси-горбуші, жорна, зернотерки, ступи.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 9)

1. *Рашиків III* (Чернівецька обл.). Розкопки поселення проведено у 1975—1978 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана (Баран 1988).

1. Детальніше див. (Русанова 1973, 1976; Баран 1988).

Таблиця 9. Склад рослин з матеріалів пам'яток празької культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни	
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena sativa</i>	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia</i> sp.	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Brassicacea</i>	<i>Setaria glauca</i>
1	Рашків III	2	5	7	1	8	—	108, *	2	—	1	1	—	—
2	Тетерівка I	—	—	1	—	—	1	1	—	10	—	—	8	1

Примітка: Напівжирним виділено знахідки обвугленого матеріалу. Зірочка — матеріал, який не вдалося підрахувати.

Таблиця 10. Склад рослин з матеріалів пам'яток пеньківської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини											Бур'яни										
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Vicia ervilia</i>	<i>Lens culinaris</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Brassicacea</i>	<i>Bromus</i> sp.	<i>Chenopodium album</i>	<i>Echinohloa crasgalli</i>	<i>Galium aparine</i>	<i>Polygonum</i> sp.	<i>Rumex acetosella</i>	<i>Setaria glauca</i>	<i>Setaria viridis</i>	
1	Богородичне	—	—	—	—	—	37	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	Кочубеївка	2	1	13	1	9	4	10	2	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3	Осипівка	—	2	4	—	1	—	4	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	Пеньківка	6	9	23	3	8	5	68	2	3	—	1	—	1	—	1	—	—	—	—	—	1	1
5	Рябівка-3	8	1,2	6	—	4,2	2	6,12	1	1,2	—	1	1	58	1	5	3	4	1	1	1	1	1

Примітка: Напівжирним виділено знахідки обвугленого матеріалу.

Досліджено 1250 фрагментів кераміки, виявлено спечене у грудочки просо, зроблено промивку заповнення кількох об'єктів. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2. *Тетерівка I* (Житомирська обл.). Розкопки поселення проведено у 1963—1964 рр. Древлянським загonom Придніпровської експедиції ІА АН СРСР під керівництвом І.П. Русанової (безпосередній керівник досліджень — І.К. Фролов). Досліджено площу понад 3000 м². На початку 1990-х рр. місце розкопок було віднайдене, матеріал зібрано і упорядковано (Томашевский, Гавритухин 1992). Переглянуто 11 кг матеріалу промивання з об'єктів і культурного шару та кераміку. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

3.2. Пеньківська культура

Пеньківська культура була поширена на порубіжжі лісостепу і степу. Ареал — від Сіверського Дінця до Прута і далі до Нижнього Подунав'я (див. рис. 3). Вперше ці пам'ятки були досліджені Д.Т. Березовцем наприкінці 1950-х рр. на місці Кременчуцького водосховища. Назва культури — від поселень поблизу с. Пеньківка на р. Тясмин, досліджених експедицією під керівництвом Д.Т. Березовця. Хронологічні межі культури — третя чверть I тис. н. е. (V—VII ст.)¹.

Основну масу пам'яток складають поселення відкритого типу. Практично всі вони займають низькі ділянки перших терас чи узвишся у заплавах річок неподалік від заплавлених луків. За площею більшість поселень не перевищує 1,5—2 га; кількість одночасових жител могла сягати 10—15 споруд.

1. Детальніше див. (Сміленко 1975; Приходнюк 1975, 1980, 1998).

Посуд пеньківської культури представлено різними формами ліпної кераміки — горщиками, біконічними корчагами; дисками, сковорідками з низьким бортиком, а також поодинокими мисками. У тісті наявні жорства, шамот; трапляються відбитки органічних домішок.

Знаряддя землеробської праці представлені уже відомими з черняхівських часів наральниками, череслом, мотичками; серпами, косами-горбушами; зернотерками, жорнами. Їх кількість, порівняно з черняхівським періодом, надзвичайно мала.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 10)

1. *Богородичне* (Донецька обл.). Поселення досліджено у 1986 р. під керівництвом М.Л. Швецова та у 1989 р. експедицією під керівництвом О.М. Приходнюка та М.Л. Швецова (Приходнюк 1998, с. 145). На аналіз надійшло днище горщика з відбитками з розкопок 1989 р. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

2. *Кочубеївка* (Черкаська обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.М. Приходнюка (Приходнюк 1988). Досліджено 865 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

3. *Осипівка* (Дніпропетровська обл.). Розкопки поселення проведено у 1970—1972 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Я. Телегіна. Верхній шар пам'ятки інтерпретовано як пеньківський (Телегін, Беляєва 1975). Досліджено 345 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

4. *Пеньківка* (Луганська (Кіровоградська) обл.). Розкопки пам'ятки проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Д.Т. Березовця. Виявлено низку поселень на узвишсях в урочищах Молочарня, Луг I, Луг II, Луг III (Березовець 1963). Досліджено 2235 фрагментів кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

5. *Рябівка-3* (Сумська обл.). Розкопки поселення проведено у 1990 р. Лівобережною ранньослов'янською археологічною експедицією ІА АН УРСР (Обломський, Терпиловський, Кухарська 1990/240). Досліджено 12836 фрагментів кераміки, проведено промивку заповнень 18 ям і 3 будівель. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1990б).

3.3. Колочинська культура

Ареал розповсюдження пам'яток колочинської культури — на північ від пеньківських пам'яток, здебільшого на Лівобережжі Дніпра (рис. 3). На території сучасної України носії цієї культури мешкали на північному сході — у північній частині лісостепу і південній частині лісової зони¹. Відомо більш ніж 100 поселень колочинської культури. Вони були невеликими; розташовувалися на перших терасах, іноді — на дюнах у заплавах.

Кераміка культури представлена переважно набором ліпного неорнаментованого посуду. До комплексу входять горщики і корчаги слабопрофільованих, округлобоких і циліндрично-конічних форм, а також диски і сковорідки. Виготовляли їх з глини із великою кількістю домішок неорганічного походження.

Знаряддя землеробства (а також господарчий інвентар) надзвичайно бідний.

У зв'язку з невеликою кількістю досліджених матеріалів і відносно незначними терміном і обсягами досліджень, кваліфіковане дослідження ПБС проведено лише для однієї пам'ятки.

Каталог пам'яток

з дослідженими ПБС (табл. 11)

1. *Олександрівка-I* (Чернігівська обл.). Поселення відкрито у 1982 р. Г.О. Кузнецовим. Масштабні археологічні розкопки проведено у 1993—1995 рр. археологічною експедицією Чернігівського історичного музею (начальник О.В. Шекун); потім продовжено у 1996, 1997, 2000, 2001 рр. (Терпиловський, Шекун 1996; 2004). Досліджено увесь керамічний матеріал, належність якого до колочинської культури не викликає сумнівів. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Горбаненко 2005; Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко 2005).

1. Див. (Горюнов 1981; Терпиловський 2004, с. 59—64).

Таблиця 11. Склад рослин з матеріалів пам'яток колочинської культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини				
		<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum mili-acutum</i>
1	Олександрівка-I	1	2	1	2	1

4. ПАМ'ЯТКИ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

4.1. Райковецька культура

Ареал культури переважно збігається з ареалом праякої культури, що їй передувала. Це Правобережна Україна, Закарпаття, суміжні області Білорусі на півночі, Молдови, Болгарії і Румунії на південному заході². Хронологія існування райковецької культури — кінець VII — X ст.

Неукріплені поселення складають переважну більшість пам'яток райковецької культури. Їхня площа, як правило, не перевищує 3 га. Топографія різноманітна: від низьких терас річок і підвищень у заплавах до ділянок на плато і гірських схилах. Типові поселення з 10—20 спорудами, хоча їх кількість може сягати 90 (Рашків I) і більше (Чорнівка) жител.

У керамічному комплексі має перевагу ліпний посуд. У тісті — домішка шамоту, піску, органіки. ПБС отримані здебільшого за обгорілими матеріалами із заповнень ям і жител.

Сільськогосподарчі знаряддя презентовані усіма типами, відомими надалі і за часів Київської Русі. Знайдено черешкові серпи сучасних форм, коси-горбуші, наральники (вужко- і широколопатеві), чересла, мотички, зернотерки, жорна.

Каталог пам'яток

з дослідженими ПБС (табл. 12)

1. *Григорівка* (Черкаська обл.). Поселення досліджено у 1986—1989 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.О. Петрашенка (Петрашенко 1987; 2005). Палеоетноботанічний матеріал отримано в процесі промивання заповнень житлових і господарчих об'єктів: жител 5, 7, 9. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Петрашенко, Пашкевич, 1992).

2. *Монастирок* (Черкаська обл.). Поселення досліджено у 1974, 1979, 1980, 1982—1985 рр. археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова (Максимов, Петрашенко 1988). Палеоетноботанічний матеріал отримано з господарчої ями 15 та в результаті промивання заповнень житлових і господарчих об'єктів: жител 2, 4—6, 21, 22, ям 15, 104. Проаналізовано відбитки з фрагментів кераміки, що походять з ями 15 та з жаровні житла 4. Аналіз — З.В. Янушевич, Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Янушевич 1978; Пашкевич, Петрашенко 1982; Пашкевич 1988).

3. *Пастирське городище*³ (Черкаська обл.). Відкрито В.В. Хвойкою і досліджено ним у 1898 і 1901 рр. Розкопки продовжені після тривалої перерви І.В. Фабріціус і С.В. Коршенком у 1938—1939 рр., М.Ю. Брайчевським — у 1949 і 1955 рр. Археологічні роботи поновлено у 1990—1993, 1995, 1997, 1998 рр. археологічною експедицією ІА НАН України під керівництвом О.М. При-

2. Детальніше див. (Тимошук 1990; Тельнов 2001—2002; Михайлина 2007).

3. Культурна належність Пастирського городища до культур останньої чверті I тис. н. е. не встановлена. На думку О.М. Приходнюка, в останній чверті VII — першій половині VIII ст. городище було ремісничим центром, заснованим переселенцями з Нижнього Подунав'я (Приходнюк 2003, с. 93; детально див.: 2001, с. 60—69). Тим не менше, матеріали із землеробства не вибиваються із загального контексту (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008), тому наведені нами у низці інших аналогічних матеріалів.

Таблиця 12. Склад рослин з матеріалів пам'яток райковецької культури

№ п/п	Пам'ятка	Культурні рослини										Бур'яни																	
		<i>Triticum dicoccon</i>	<i>Triticum monococtum</i>	<i>Triticum spelta</i>	<i>Triticum aestivum</i> s.l.	<i>Hordeum vulgare</i>	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>coeleste</i>	<i>Secale cereale</i>	<i>Avena</i> sp.	<i>Panicum miliaceum</i>	<i>Pisum sativum</i>	<i>Lens culinaris</i>	<i>Cannabis sativa</i>	<i>Linum usitatissimum</i>	<i>Alisium</i> sp.	<i>Agrostemma githago</i>	<i>Brassicaceae</i>	<i>Bromus arvensis</i>	<i>Bromus secalinus</i>	<i>Chenopodium album</i>	<i>Convolvulus arvensis</i>	<i>Echinochloa crusgalli</i>	<i>Galium aparine</i>	<i>Lolium temulentum</i>	<i>Poa</i> sp.	<i>Polygonum convolvulus</i>	<i>Rumex</i> sp.	<i>Setaria glauca</i>	<i>Setaria viridis</i>
1	Григорівка	9	—	—	9	11	—	11	6	23	—	1	—	34	—	—	—	—	—	5	1	1	1	—	—	—	—	1	—
2	Монастирок	6, 338	—	91	61	1, 3	3, 38	1, 12	1, 27	112, 9*	—	—	—	1*	6	—	—	12	27	1	—	*	—	50	—	5	9	—	—
3	Пастирське	93	1	24	281	319	—	33	8	6, 234316**	24	1559**	29	—	—	—	12	1	7	43	7	78	7	—	—	7	28	43	49
4	Рашків I	1	—	—	11	9	2	28	4	117	—	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
5	Ревне-ІБ	7	—	3	44	28	—	847	1	248	4	2	1	1	—	17	—	5	5	—	—	6	1	—	—	—	—	—	5
6	Стадники	16	—	—	235	—	—	15	20	17	—	—	—	—	—	—	7	4	15	—	1	—	2	1	—	—	—	—	1

Примітка: Напівжирним виділено знахідки обвуглених зернівок. Зірочка — матеріал, який не вдалося підрахувати. За значної кількості матеріалу, проаналізовано пробу 10 см³. Крім того, виявлено 2 насінини *Sambucus nigra* (Григорівка). Виявлено 2 насінини *Sambucus nigra* (Пастирське); детальнішу інформацію про ці матеріали див.: (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008).

ходнюка (Приходнюк 2005). Досліджено палеоботанічний матеріал, отриманий під час археологічних робіт із заповнення господарчої «довгої» споруди 1. Проаналізовано також відбитки на днищах горщиків. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1998; Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, с. 45—74).

4. *Рашків I* (Чернівецька обл.). Розкопки поселення проведено археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом В.Д. Барана у 1970, 1972—1977 рр. (Баран 1988, с. 5; Баран Я. 2004). Досліджено 5337 фрагментів кераміки, 7 цілих горщиків та 19 археологічно цілих форм, 2 жаровні та 3 кг обмазки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

5. *Ревне-ІБ* (Чернівецька обл.). Пам'ятка досліджена у 1996 р. археологічною експедицією під керівництвом Л.П. Михайлини. У результаті досліджень у 4 об'єктах господарчого призначення виявлено рештки обгорілого зерна. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007).

6. *Стадники* (Рівненська обл.). Багатошарове поселення досліджено археологічною експедицією Острозького музею під керівництвом О.А. Бондарчука (Бондарчук 1980/140). Обгорілі залишки зернівок культурних рослин знайдені в ямі 45 разом із матеріалами райковецької культури. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

4.2. Волинцевсько-роменська культура

Пам'ятки волинцевсько-роменської культури розташовані переважно на території Лівобережжя Дніпра — в лісостеповій і південній частині лісової зон. Хронологічно охоплюють VIII—X ст. ¹

Поселення волинцевського типу розташовані на відносно низьких місцях, на краю першої тераси чи на підвищеннях у заплавах. Поселення склалися з 10—20 жител; окремі поселення (Волинцеве, городище Битиця) — з 50 і більше жител.

Городища роменського періоду займають місця, що є панівними над місцевістю.

1. Детальніше див. (Сухобоков 1975, 1992; Приймак 1994; Григорьев 2000).

Як і в матеріалах райковецької культури, у волинцевсько-роменських переважає ліпна кераміка. У тісті наявні неорганічні домішки — жорсттва, шамот, додавали також органічні домішки, зокрема зернівки культурних рослин.

Комплекс знарядь землеробства представлений усіма видами. Знайдено наральники (вузько- та широколопатеві), черешкові та втульчасті чересла, мотички; серпи з черешковим типом кріплення до руків'я, коси-горбуші; зернотерки, жорна.

Каталог пам'яток з дослідженими ПБС (табл. 13)

1. *Битиця* (Сумська обл.). Пам'ятка досліджена у 1953 р. археологічною експедицією під керівництвом І.І. Ляпушкіна; у 1984—1991 рр. — археологічною експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова (Сухобоков 1992). У великій кількості виявлено повний комплекс знарядь землеробської праці (Сухобоков, Горбаненко 2001, 2002). Досліджено палеоботанічний матеріал, отриманий у ході розкопок житла 30 та 2 фрагменти кераміки. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

2. *Бучак* (Черкаська обл.). Пам'ятка (ур. Рожана Криниця) волинцевського періоду. Археологічні розкопки проводив Придніпровський загін Дніпровсько-Давньоруської археологічної експедиції у 1990 р. під керівництвом В.О. Петрашенка (Петрашенко, Козюба 1999, с. 148—151). На аналіз надійшов матеріал з ями поблизу житла 8 — спечені грудки органічного походження. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

3. *Водяне* (Харківська обл.). Уперше досліджено М. Фуксом (Фукс 1930). У 1948 р. роботи на городищі були продовжені І.І. Ляпушкіним (Ляпушкин 1948/23), у 1950 — Б.О. Рибаківим, а у 1951—1952 рр. — Б.А. Шрамком (Шрамко 1951/20; 1952/24). Упродовж польових сезонів 2002—2003 рр. Середньовічна археологічна експедиція ХДПУ ім. Г.С. Сковороди проводила стаціонарні археологічні розкопки роменської частини городища (Колода 2003, 2004). Досліджено увесь керамічний комплекс, датований роменським часом. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Колода, Горбаненко 2004).

4. *Волинцеве* (Сумська обл.). Пам'ятки розташовані в урочищах Стан (волинцевський етап), Курган (роменсько-давньоруські етапи). В середині ХХ ст. проведено масштабні археологічні дослідження під керівництвом В.Й. Довженка та Д.Т. Березовця (Березовець 1952, 1953). У 1980-х рр. дослідження були поновлені під керівництвом С.П. Юренка та О.В. Сухобокова (Юренко 1980/32а; Юренко, Сухобоков 1981/2а). Досліджено увесь керамічний комплекс пам'ятки з метою зняття відбитків зернівок культурних рослин. Кераміка волинцевсько-роменського періоду має домішку піску, подрібненого каміння, шамоту та органічні рештки. Тісто кераміки давньоруського часу добре вимучене, майже не містить домішок. У зв'язку з цим вважаємо за можливе отримане ПБС віднести до матеріалів волинцевсько-роменського часу. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2003; Горбаненко 2005).

5. *Донецьке городище* (Харківська обл.). Пам'ятка досліджена наприкінці 1920-х рр. експедицією під керівництвом О. Федоровського (Федоровський 1930). У 1960-х рр. на городищі працювала Скіфо-слов'янська археологічна експедиція Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка (Шрамко 1970). Палеоетноботанічний аналіз проведено частково К. Фляксбергером (Фляксбергер 1934).

6. *Литвиновичі* (Сумська обл.). Пам'ятку досліджувала у 1991 р. Сумська експедиція Чернігівського археологічного центру під керівництвом В.В. Приймака (Приймак 1991/51, с. 2—10) та у 1992 р. Лівобережна ранньослов'янська експедиція РАН (Приймак 1994, с. 39). У результаті розкопок 1991 р. на аналіз до ІА АН України надано близько 4 відер ґрунту з горизонту 1 культурного шару. Аналіз — Г.О. Пашкевич.

7. *Лтава* (Полтавська обл.). Археологічні роботи на пам'ятці проведені у 1997—1998 та у 2000 р. на території посаду літописної Лтави (сучасне м. Полтава; просп. Першотравневий, вул. Братів Литвинович, Соборна площа) експедицією ЦОДПА під керівництвом О.Б. Супруненка (Супруненко, 1998; Супруненко, Кулатова, Левченко, Мироненко, Приймак 1998; Кулатова, Мироненко, Приймак, Супруненко 1999; Супруненко, Кулатова, Приймак 2001). Досліджено матеріали усього керамічного комплексу. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2002, 2002а).

8. *Мохнач* (Харківська обл.). Археологічні розкопки проведено у 1999—2001 рр. експедицією ХДПУ ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди (Колода 1999, 2000, 2001, 2001а). Досліджено увесь керамічний комплекс, датований роменським часом. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Горбаненко, 2002).

9. *Ницаха* (Сумська обл.). Розкопки городища в урочищах Малий Балкан та Великий Балкан проведено у 1986 р. Лівобережною слов'яно-руською експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.В. Сухобокова (Сухобоков 1992; Сухобоков, Горбаненко 2004). Під час розкопок у стовпових ямках житла 3 було виявлено обгоріле зерно. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

10. *Новотроїцьке* (Сумська обл.). Розкопки городища проведені у 1952—1954 рр. Дніпровським Лівобережним загonom археологічної експедиції Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом І.І. Ляпушкіна (Ляпушкін 1958). Під час археологічних робіт виявлено велику кількість палеоетноботанічних матеріалів — обгорілих решток зернівок культурних рослин. Матеріали знаходилися в об'єктах житлового та господарчого призначення. Аналіз — М.М. Якубцинера, А.В. Кир'янова (Ляпушкін 1958), З.В. Янушевич, Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

11. *Обухів II* (Київська обл.). Розкопки поселення проведено експедицією Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького під керівництвом Н.М. Кравченко (Кравченко 1979). Досліджено 661 фрагмент кераміки та обмазку. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич 1991а).

12. *Олександрівка-I* (Чернігівська обл.). Поселення відкрито у 1982 р. Г.О. Кузнецовим. Масштабні археологічні розкопки проводилися у 1993—1995 рр. археологічною експедицією Чернігівського історичного музею (начальник О.В. Шекун), продовжено у 1996, 1997, 2000, 2001 рр. (Терпиловський, Шекун 1996; 2004). Досліджено увесь керамічний матеріал, належність якого до волинцевсько-роменського часу не викликає сумнівів. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Горбаненко 2005; Терпиловський, Пашкевич, Горбаненко 2005).

13. *Отішня* (Полтавська обл.). Городище відкрито на початку ХХ ст. В.Г. Ляскоронським (Ляскоронский 1907). Археологічні роботи проведено Дніпровським лівобережним загonom Південноруської експедиції Інституту історії матеріальної культури (Ленінградський відділ) під керівництвом І.І. Ляпушкіна у 1940 та 1957 рр. (Ляпушкін 1961), продовжено у 1975 р. Дніпровською Лівобережною слов'яно-руською археологічною експедицією під керівництвом О.В. Сухобокова (Сухобоков, Юренко 1995). Досліджено матеріали усього керамічного комплексу. Аналіз — Г.О. Пашкевич (Пашкевич, Горбаненко 2002—2003).

14. *Хорошевецьке городище* (Харківська обл.). Розкопки городища і селища проведено у 1950—1960-х рр. Археологічною експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б.А. Шрамка. Досліджено обгорілі палеоетноботанічні рештки з об'єктів господарчого та житлового призначення. Аналіз — З.В. Янушевич (Шрамко 1991).

* * *

Таким чином, джерельну базу для вивчення палеоетноботанічної складової землеробства слов'ян нині складає понад 100 пам'яток з різним ступенем вивченості матеріалу. Результати упорядкування матеріалу показали також, що ступінь дослідженості палеоетноботанічного матеріалу різних археологічних культур в цілому відповідає ступеню вивченості самих культур І тис. н. е.

Абашина Н.С. Ранньослов'янське поселення Обухів VII на Стугні // Археологія. — 1986. — № 53. — С. 72—87.

Абашина Н.С., Гороховський Є.Л. Кераміка пізньозарубинецького поселення Обухів III // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 61—71.

Археологія Української ССР. — К., 1986. — Т. 3.

Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. — К., 1972.

Баран В.Д. Исследования поселения у с. Теремцы // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 251.

Баран В.Д. Черняхівська культура. — К., 1981.

Баран В.Д. Поселение черняховской культуры у с. Хлопков // АО 1982 г. — М., 1984. — С. 241—242.

Баран В.Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). — К., 1988.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008.

Баран В.Д. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі // Вісн. Інституту археології. — 2008а. — Вип. 3. — С. 38—67.

Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. — К., 1991.

Баран Я.В. Слов'янська община. — Київ; Чернівці, 2004.

Башкатов Ю.Ю. Матеріали пізньоримського часу півдня Полтавської області // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 45—49.

Башкатов Ю.Ю., Горбаненко С.А., Пашкевич Г.О. Матеріали з землеробства середини I тис. н. е. // Підготовлено до друку.

- Березовець Д.Т.* Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. // АП УРСР. — 1952. — № 3. — С. 242—250.
- Березовець Д.Т.* До питання про літописних сіверян // Археологія. — 1953. — № 8. — С. 28—44.
- Березовець Д.Т.* Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі 1949—1950 рр. // АП УРСР. — 1955. — № 5. — С. 61—63.
- Березовець Д.Т.* Поселение улличей на р. Тясмин // МИА. — 1963. — № 108. — С. 146—208.
- Бидзиля В.И., Пачкова С.П.* Зарубинецкое поселение у с. Лютеж // МИА. — 1969. — № 160. — С. 51—74.
- Богусевич В.А., Линка Н.В.* Зарубинецкое поселение на Пилипенковой Горе близ г. Канева // МИА. — 1959. — № 70. — С. 114—118.
- Бондарчук О.А.* Багатошарове поселення в с. Стадники Острозького району Ровенської області (розвідки) / НА ІА НАН України. — 1980/140. — Ф. е. № 10205. — 5 с.
- Брайчевський М.Ю.* Біля джерел слов'янської державності. — К., 1964.
- Вакуленко Л.В.* Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е. — К., 1977.
- Вакуленко Л.В.* Комплекс зерносковищ IV ст. н. е. на Прикарпатті // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: Тез. докл. XX Республ. конференції. — Одеса, 1989. — С. 37.
- Вакуленко Л.В.* Культура карпатських курганів. Історія досліджень та нові відкриття // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 18—22.
- Вакуленко Л.В.* Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III—IV ст. н. е. // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 189—214.
- Вакуленко Л.В., Янушевич З.В.* Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття нашої ери // Археологія. — 1974. — № 14. — С. 31—41.
- Вакуленко Л.В., Приходнюк О.М.* Славянские поселения I тыс. н. э. — К., 1984.
- Виноградов Ю.А.* Городище Станислав (основные итоги исследований 1982, 1988—91 гг.) // Археологічна збірка. — Херсон, 2002. — № 2. — С. 88—106.
- Винокур І.С.* Історія та культура черняхівських племен Дніпро-Дністровського межиріччя II—V ст. — К., 1972.
- Винокур І.С.* Черняхівська культура: витоки і доля. — Кам'янець-Подільський, 2000.
- Воляник В.К., Кухтенко И.Н., Карчина Л.Я., Бондарчук А.А.* Исследование памятников черняховского времени в с. Воробиевка // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 313.
- Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Мохнач (роменська культура) // Історична наука: проблеми розвитку (М-ли міжнар. наук. конф. 17—18 травня 2002 р. секція «Археологія»). — Луганськ, 2002. — С. 64—74.
- Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічні дослідження слов'янських пам'яток Лівобережжя Дніпра у 2003—2004 рр. (за відбитками на кераміці) // АБУ за 2003—2004 рр. — 2005. — С. 397—400.
- Горбаненко С.А., Журавльов О.П., Пашкевич Г.О.* Сільське господарство жителів Пастирського городища. — К., 2008.
- Горюнов Е.А.* Ранние этапы истории славян Днепровского левобережья. — Л., 1981.
- Григорьев А.В.* Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным // Труды Тульской археологической экспедиции. — Тула, 2000. — Вып. 2.
- Гудкова А.В.* Об одном типе каменного домостроительства на причерноморских черняховских поселениях // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 161—177.
- Гудкова А.В.* Отчет о работе Буджакской экспедиции в 1989 г. / НА ІА НАН України. — 1989/18. — Ф. е. № 23665—23666. — 48 с.
- Гудкова А.В., Добровольский А.О., Тоцев Г.Н., Фокеев М.М.* Отчет о работе Измаильской новостроечной экспедиции Института археологии АН УССР в 1981 г. / НА ІА НАН України. — 1981/1. — Ф. е. № 9904. — 94 с.
- Гудкова А.В., Новицкий Е.Ю., Паламарчук С.В. и др.* Раскопки Измаильской экспедиции // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 322—323.
- Гудкова А.В., Малюкевич А.К., Морозовская Т.В., Россохатский А.А., Фокеев М.М.* Полевой отчет Буджакской археологической экспедиции за 1981 г. / НА ІА НАН України. — 1981/62. — Ф. е. № 10097. — 56 с.
- Гудкова А.В., Столярик Е.С.* Комплекс позднеантичных памятников у с. Холмское Одесской области // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. — К., 1985. — С. 75—85.
- Даниленко В.М.* Пізньюзарубинецькі пам'ятки київського типу // Археологія. — 1976. — № 19. — С. 65—92.
- Довженко В.Й., Линка Н.В.* Розвідки древньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // АП УРСР. — 1955. — № 5. — С. 151—157.
- Козак Д.Н.* Підберізіці — поселення пшеворської культури на Львівщині // Археологія. — 1977. — № 23. — С. 71—78.
- Козак Д.Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. — К., 1984.
- Козак Д.Н.* Раскопки поселения у с. Гирка Полонка // АО 1984 г. — М., 1985. — С. 290—291.
- Козак Д.Н.* Поселение пшеворской культуры у с. Подберезцы Львовской обл. // СА. — 1986. — № 1. — С. 75—90.
- Козак Д.Н.* Вельбарская культура на Волыни // Kultura wielbarska u mlodszyim okresie rzymskim. — Lublin, 1988. — Т. 1. — С. 117—137.
- Козак Д.Н.* Поселение вельбарской культуры Боратын I на Волыни // СА. — 1988а. — № 2. — С. 169—181.
- Козак Д.Н.* Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1991.
- Козак Д.Н.* Венеди. — К., 2008.
- Коллекції Наукових фондів Інституту археології НАН України.* Каталог. — К., 2007.
- Колода В.В.* Некоторые итоги археологических исследований Мохначанского городища // Християнські старожитності Лівобережної України. — Полтава, 1999. — С. 40—45.
- Колода В.В.* Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 рр. — 2000. — С. 98—100.
- Колода В.В.* Житло з жертвником на Мохначанському городищі // АЛІЛУ. — 2001. — № 1. — С. 42—46
- Колода В.В.* Культурные комплексы Мохначанского городища // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. и сообщений. — Харьков, 2001а. — С. 122—123.
- Колода В.В.* Работы на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ за 2001—2002 рр. — 2003. — С. 126—129.
- Колода В.В.* Еще один сезон работ на городище у с. Водяное на Харьковщине // АБУ за 2002—2003 рр. — 2004. — Вып. 6. — С. 169—171.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Кравченко Н.М.* Исследование славянских памятников на Стугне // Славяне и Русь. — К., 1979. — С. 74—92.
- Кравченко Н.М., Абашина Н.С., Гороховський Є.Л.* Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. в Київському Подніпров'ї // Археологія. — 1975. — № 15. — С. 87—98.
- Кравченко Н.М., Пашкевич Г.А.* Некоторые проблемы палеоботанических исследований (по материалам Обуховской территориальной группы памятников I тыс. н. э.) // Археологія і методи історических конструкцій. — К., 1985. — С. 177—190.
- Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В.* Памятники археологии поздне римского времени правобережной Киевщины. — К., 2007.
- Кубишев А.І.* Деякі підсумки дослідження Пирогівського могильника (розкопки 1966—1969 рр.) // Досліджен-

- ня зі слов'яно-руської археології. — К., 1976. — С. 23—41.
- Кубышев А.И., Максимов Е.В. Пироговский могильник // МИА. — 1969. — № 160. — С. 25—38.
- Куза А.В., Кубышев А.И. Нові зарубинецькі пам'ятки на Середньому Подніпров'ї // Археологія. — 1971. — № 3. — С. 86—90.
- Кулатова І.М., Мироненко К.М., Приймак В.В., Супруненко О.Б. Житлово-господарські комплекси X—XIV ст. з розкопок посаду літописної Лтави 1998 р. // АЛЛУ. — 1999. — № 1. — С. 47—68.
- Ляпушкин И.И. Отчет о работе Днепровской левобережной археологической экспедиции Института истории материальной культуры АН СССР / НА ИА НАН України. — 1948/23. — Ф. е. № 867, 1806, 1806/2—66. — 96 с.
- Ляпушкин И.И. Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74.
- Ляпушкин И.И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа // МИА. — 1961. — № 104.
- Ляскоронский В.Г. Городища, курганы и длинные (змеевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Тр. XIII АС. — М., 1907. — Т. 1. — С. 174—200.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.
- Магомедов Б.В. Черняховские памятники Южного Побужья // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 144—148.
- Магомедов Б.В. Черняхівський центр обробки рогу поблизу м. Фастів // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР: тез. доп. — К., 1989. — С. 134—135.
- Магомедов Б.В. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.
- Максимов С.В. Археологічні дослідження поблизу с. Зарубинці // Археологія. — 1964. — № 17. — С. 74—91.
- Максимов Е.В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Приднепровье // МИА. — 1969. — № 160. — С. 39—50.
- Максимов Е.В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. — К., 1972.
- Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории Украинской ССР. — К., 1982.
- Максимов С.В., Орлов Р.С. Пам'ятки перших століть нашої ери біля с. Козаровичі // Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. — К., 1972. — Вып. 4. — С. 229—236.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А., Терпиловский Р.В., Цыдровская Л.А. Отчет о раскопках Каневской экспедиции 1973 года / НА ИА НАН Украины. — 1973/19. — Ф. е. № 6787. — 36 с.
- Максимов Е.В., Цыдровская Л.А. Итоги раскопок комплекса зарубинецкого времени и первых веков н. э. близ Канева // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 353, 354.
- Максимов Е.В., Терпиловский Р.В. Поселение киевского типа близ Чернигова // Проблемы этногенеза славян. — К., 1978. — С. 91—107.
- Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.
- Махно Е.В. Раскопки зарубинецких поселений в Киевском Приднепровье в 1950 г. // МИА. — 1959. — № 70. — С. 95—101.
- Михайлина Л.П. Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами — К., 2007.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В. Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія, 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Некрасова Г.М. Поселення черняхівської культури Хлопків-І на Київщині // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 70—82.
- Некрасова Г.М. Охоронні розкопки на могильнику та поселенні черняхівської культури біля с. Боромля // Охорона та охоронні дослідження пам'яток археології на Україні: тез. доп. — Вінниця., 1990. — С. 59—60.
- Обломский А.М. Березовка 2 (позднезарубинецкое поселение на Сумщине) // ПАВ. — 1992. — № 2. — С. 83—99.
- Обломский А.М. Днепровское лесостепное Левобережье в позднееримское и гуннское время (середина III — первая половина V в. н. э.). / Раннеславянский мир. Археология славян и их соседей. — Вып. 5. — М., 2002.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В., Кухарская Е.Н. Отчет о работах Левобережного отряда раннеславянской экспедиции на территории Сумской обл. в 1990 г. / НА ИА НАН Украины. — 1990/240. — Ф. е. № 24346. — 162 с.
- Обломский А.М., Терпиловский Р.В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991.
- Паньков С.В., Манічев В.Й., Недопако Д.П. Нові техніко-технологічні дослідження залишків стародавньої чорної металургії та металообробки в околицях с. Синиця // Археологія. — 2003. — № 2. — С. 108—113.
- Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.
- Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. — К., 2006.
- Пачкова С.П., Янушевич З.В. Землеробство племен зарубинецької культури // Слов'яно-руські старожитності. — К., 1969. — С. 3—13.
- Пачкова С.П., Романовская М.А. Памятники Карпато-Днестровского региона конца I тыс. до н. э. // Славяне на Днестре и Дунае. — К., 1983. — С. 48—77.
- Пачкова С.П., Терпиловский Р.В. Поселення кївської культури поблизу с. Вишеньки біля Києва // Археологія. — 1988. — № 62. — С. 33—41.
- Пашкевич Г.А. Палеоботанический анализ злаков // Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988. — С. 131—134.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины: Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог I. — К.: Препринт, 1991.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанические находки на территории Украины. Памятники I-го тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К.: Препринт, 1991а.
- Пашкевич Г.О. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів Пастирського городища // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 40—51.
- Пашкевич Г.А. Палеоетноботанический анализ материалов поселения и могильника черняховской культуры Обухов-1 и 1а // Кравченко Н.М., Петраускас О.В., Шишкин Р.Г., Петраускас А.В. Памятники археологии позднееримского времени правобережной Киевщины. — К., 2007. — С. 432—433.
- Пашкевич Г.А., Янушевич З.В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хут. Монастырек // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1978. — С. 86—96.
- Пашкевич Г.О., Петрашенко В.А. Землеробство і скотарство в Середньому Подніпров'ї в VIII—X ст. // Археологія. — 1982. — № 41. — С. 46—62.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічне відкриття 2001 р. (матеріали пізньороманського часу з літописної Лтави) // АБУ за 2000—2001 р. — 2002. — С. 210—211.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пізньороманського часу з літописної Лтави (за відбитками на кераміці) // АЛЛУ. — 2002а. — № 1. — С. 134—139.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Відбитки зернівок культурних рослин на кераміці Опішнянського городища // АЛЛУ. — 2002. — № 2; 2003. — № 1. — С. 161—163.
- Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Пашкевич Г.О., Милья Т.Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі. — Львів, 2010.

- Петрашенко В.А. О древнерусских поселениях каневского Поднепровья в свете новых исследований // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: тез. докл. Всесоюзной конференции. — Суздаль, 1987. — М., 1987. — С. 198—199.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка. — К., 2005.
- Петрашенко В.А., Пашкевич Г.А. К изучению земледелия Руси по материалам поселения у с. Григоровка на Среднем Днепре // СА. — 1992. — № 1. — С. 198—210.
- Петрашенко В.О., Козюба В.К. Узбережжя Канівського водосховища (каталог археологічних пам'яток). — К., 1999.
- Поболь Л.Д. Славянские древности Белоруссии. — Минск, 1971.
- Приймак В.В. Звіт про охоронні археологічні дослідження роменських пам'яток у пониззі річки Клевень / НА ІА НАН України. — 1991/51. — Ф. е. № 24571—24572. — 16 с.
- Приймак В.В. Територіальна структура межиріччя середньої Десни і середньої Ворскли. — Суми, 1994.
- Приходнюк О.М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). — К., 1975.
- Приходнюк О.М. Археологічні пам'ятники Середнього Придніпров'я VI—IX ст. н. е. — К., 1980.
- Приходнюк О.М. Археологічні дослідження на Росі і Ровасі // Археологія. — 1988. — № 61. — С. 91—99.
- Приходнюк О.М. Пенъковская культура. — Воронеж, 1998.
- Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.). — Київ; Чернівці, 2001.
- Приходнюк О.М. Залізний реманент Пастирського городища // Археологічні студії. — 2003. — № 2. — С. 93—103.
- Приходнюк О.М. Пастирське городище. — Київ; Чернівці, 2005.
- Приходнюк О.М., Вакуленко Л.В. Раскопки поселения Толока // АО 1985 г. — М., 1987. — С. 396.
- Русанова И.П. Славянские древности VI—VII вв. между Днепром и Западным Бугом // САИ. — Вып. ЕІ-25. — М., 1973.
- Русанова И.П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- Свешников И.Н. Могильник липицкой культуры во Львовской области // КСИИМК. — 1957. — № 68. — С. 63—74.
- Сымонович Э.А. Северная граница памятников черняховской культуры // МИА. — 1964. — № 116. — С. 7—43.
- Славин Л.М. Поселения первых веков нашей эры на среднем и нижнем Ингульце // КСИА АН УССР. — 1954. — № 3. — С. 49—59.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Сміленко А.Т. Городище Башмачка III—IV вв. — К., 1992.
- Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. нашої ери. — К., 1960.
- Супруненко О.Б. На землі Полтавській: Пам'ятки археології Полтави та околиць. — Полтава, 1998.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Левченко Д.І., Мироненко К.М., Приймак В.В. Розкопки в Полтаві // АБУ в 1997—1998 рр. — К., 1998. — С. 147—149.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Приймак В.В. Пізньороменські комплекси з посаду літописної Лтави (за розкопками 1997—1998 рр.) // АЛІУ. — 2001. — № 1. — С. 52—76.
- Сухобоков О.В. Славяне Дніпровського Левобережжя (роменська культура і її предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В. Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII—XIII ст. (За матеріалами археологічних досліджень 1968—1989 рр.). — К., 1992.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П. Опошнянское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛІУ. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Знаряддя переробки врожаю з городища Битиця-1 // Наук. зап. з укр. іст.: Зб. наук. статей. — 2002. — Вип. 13. — С. 79—88.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А. Землеробські знаряддя з розкопок археологічного комплексу біля с. Ніцаха Сумської області // АБУ за 2002—2003. — 2004. — С. 383—388.
- Телегін Д.Я., Беляева С.О. Пам'ятки ранньослов'янського часу на Орелі // Археологія. — 1975. — № 18. — С. 95—107.
- Тельнов Н.П. Восточнославянские древности Днестровско-Прутского междуречья VIII—X вв. / Монография в журнале // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 142—263.
- Терпиловский Р.В. Новые памятники III—IV вв. в Черниговском Подесенье // Новые исследования археологических памятников Украины. — К., 1977. — С. 123—141.
- Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.
- Терпиловский Р.В. Новые исследования памятников III—V вв. в Среднем Поднепровье // Тр. V Междунар. конгр. археологов-славистов. — К., 1988. — Т. 4. — С. 208—212.
- Терпиловский Р.В. Славяне Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. — Monumenta Studia Gothica III. — Люблин, 2004.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка-1 — багатопарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернівці, 1996.
- Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Нові дослідження ранньослов'янського поселення Олександрівка I // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 215—238.
- Терпиловський Р.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А. Землеробство мешканців ранньослов'янських поселень Роїще та Олександрівка I // АЛІУ. — 2005. — № 1—2. — С. 50—60.
- Тимошук Б.А. Восточнославянская община VI—X вв. н. э. — М., 1990.
- Тиханова М.А. Раскопки на поселении у с. Лепесовка // СА. — 1963. — № 2. — С. 178—191.
- Томашевский А.П., Гавритухин И.О. Славянское поселение Тетеревка-1. — К.: Препринт, 1992.
- Третьяков П.Н. У истоков Древней Руси // По следам древних культур. Древняя Русь. — М., 1953. — С. 9—34.
- Федоровський О. Археологічні розкопки в околицях Харкова // Хроніка археології та мистецтва ВУАН. ВУАК. — 1930. — Ч. 1. — С. 3—10.
- Фляксбергер К. Находки культурных растений доисторического периода // Архив ИИИТ. — 1934. — Серия 1, Вып. 2. — С. 165—178.
- Фукс М. Про городища скитської доби на Харківщині // Зап. ВУАК. — 1930. — Т. 1. — С. 91—112.
- Хвойка В. Поля погребений в Среднем Приднепровье // ЗРАО. — 1901. — Т. 12. — № 1/2. — С. 736—812.
- Цигилик В.М. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області // МДАПВ. — 1962. — № 2. — С. 71—79.
- Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.
- Цигилик В.М. Звіт про роботу Ранньослов'янської новобудовної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1978 році / НА ІА НАН України. — 1978/120. — Ф. е. № 8957. — 26 с.
- Шовкопляс А.М. Раскопки на Оболони // АО 1974 г. — М., 1975. — С. 373—374.
- Шрамко Б.А. Отчет о работе Северо-Донецкой археологической экспедиции Харьковского госуниверситета им. А.М. Горького в 1951 году / НА ІА НАН України. — 1951/20. — Ф. е. № 1212. — 50 с.

Шрамко Б.А. Отчет об археологических исследованиях Харьковского государственного университета имени А.М. Горького в 1952 году / НА ИА НАН Украины. — 1952/24. — Ф. е. № 1621. — 46 с.

Шрамко Б.А. Раннеславянское поселение VIII—X вв. на Донецком городище // МИА. — 1970. — № 176. — С. 105—108.

Шрамко Б.А. Хорошевское городище // Археология славянского Юго-Востока. — Воронеж, 1991. — С. 50—59.

Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — К., 1985.

Юренко С.П. Отчет о работе Волынцевского отряда Левобережной Днепровской Славяно-Русской экспедиции Института археологии АН УССР в 1980 году / НА ИА НАН Украины. — 1980/32а. — Ф. е. № 9835—9838. — 23 с.

Юренко С.П., Сухобоков О.В. Отчет о работе Волынцевского раннеславянского отряда Левобережной Славяно-Русской экспедиции в 1981 году / НА ИА НАН Украины. — 1981/2а. — Ф. е. № 21152—21153. — 17 с.

Янушевич З.В. Находки культурных растений на поселении у с. Лепесовка // Acta museorum agriculture. — 1973. — Т. 8, н. 1. — Р. 1—14.

Kozak D.N. Die Siedlung in Paseki-Zubrekie und manche Fragen zulkulturen Wiecklung des Dniestrgebieten an der Wende der Are und in den ersten Jahrhunderten unserer Zeitrechnung // Acta Archaeologica Carpatica. — Krakow, 1982. — Т. 26. — S. 175—208.

Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Malopolsce Wschodniej. — Lwow, 1932.

Г. А. Пашкевич, С. А. Горбаненко

КАТАЛОГ ПАЛЕОЭТНОБОТАНИЧЕСКИХ МАТЕРИАЛОВ ПАМЯТНИКОВ СЛАВЯНСКИХ КУЛЬТУР

Предложена подробная и полная информация об исследованиях палеоэтноботанических материалов

раннеславянских памятников. Каталог памятников с исследованными ПБС является информативным изданием без интерпретации материала. В каталог включены материалы археологических культур, признанных в археологической литературе раннеславянскими — зарубинецкая культура и поздnezарубинецкие памятники, зубрицкая и пшеворская культуры в Украине, поеншти-лукашевская, липицкая культуры конца I тыс. до н. э. — I тыс. н. э.; киевская, черняховская культуры, культура карпатских курганов, вельбарская культура второй четверти I тыс.; пеньковская, пражская, колочинская культуры третьей четверти I тыс.; райковецкая, волынцевско-роменская культуры последней четверти I тыс.

H. O. Pashkevych, S. A. Horbanenko

CATALOGUE OF PALAEOBOTANIC MATERIALS OF THE SITES OF SLAVIC CULTURES

The detailed and comprehensive information on the researched palaeobotanic materials of the Early Slavic sites is presented here. Catalogue of the monuments where the palaeobotanic spectrum is researched is an informative publication without the interpretation of materials. It includes the materials of archaeological cultures recognised in the archaeological literature as the Early Slavic: Zarubynetska culture and the Late Zarubynetska monuments, Zubrytska and Pshevorska cultures in Ukraine, Poyaneshty-Lukashivska, Lypytska cultures from the end of the 1st millennium BC to the 1st millennium AD; Kyiv and Chernyakhivska cultures, Carpathian Barrows and Velbarska culture of the second quarter of the 1st millennium; Penkivska, Prazhska, and Kolochynska cultures of the third quarter of the 1st millennium; Raykovetska and Volyntsevsko-Romenska cultures of the last quarter of the 1st millennium.